

<https://jpll.ui.ac.ir/?lang=en>

Research on Mystical Literature

E-ISSN: 2476-3292

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 2, No.53, Fall & Winte 2024, pp. 213-224

Received: 28/12/2024

Accepted: 26/08/2025

A Reflection on the Mystical Interpretation of the Verse ‘And Most of Them Do not Believe in Allah without Ascribing Partners to Him’ in the Writings of Ain al-Qudat Hamadani

Niloufar Bahramzadeh

M.A. Student of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Dr. Ali Shariati Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
niloufar.bahramzadeh2000@gmail.com

Salman Saket

Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Dr. Ali Shariati Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
sakat@um.ac.ir

Abstract

In many verses of *the Quran*, such as Al-Baqarah: 221, Al-Ahzab: 73, Al-Fath: 6, Al-Hajj: 31, and Yusuf: 106, the term "mushrik" appears. Almost all interpreters have interpreted it as being associated with sharing the Divine Truth and someone who commits "shirk", presenting a negative connotation. In mystical interpretations of *the Holy Quran*, such as *Tafsir al-Quran al-Azim* by Tostari, *Lateyef al-Isharat* by Qushayri, and *Kashf-al-Asrar* by Meybodi, this term is also presented with a negative meaning. Although the interpretation *Haqiq al-Quran*, an unfinished work by Ain al-Qudat Hamadani, has not reached us, his other works, namely *Tamhidat and Letters*, are filled with mystical interpretations of verses and hadiths. In these latter two works, he refers to verse 106 of Surah Yusuf, "And most of them do not believe in Allah except while they associate others with Him", and provides a mystical interpretation of the term "mushrik" with a completely positive connotation. In this study, the authors aim to analyze Ain al-Qudat Hamadani's mystical interpretation of this verse and his novel perspective on Shirk and its connection to Infidelity and Poverty.

Keywords: Mystical Interpretation, Ain al-Qudat Hamadani, Shirk, Infidelity, Poverty.

Introduction

Interpretation is the discipline concerned with explaining and elucidating the verses of *the Qur'an*, a practice that, according to historical accounts, dates back to the time of the Prophet Muhammad (Peace Be Upon Him) and was originally conducted in Arabic. Following the Prophet's passing, the responsibility of interpreting the Qur'anic text fell to his Companions (ṣaḥāba), their successors (tabi'īn), and scholars well-versed in the

⁻ Corresponding author

Bahramzadeh, N. and Saket, S. (2024). A Reflection on the Mystical Interpretation of the Verse ‘And most of them do not believe in Allah without ascribing partners to Him’ in the Writings of Ain al-Qudat Hamadani.. *Research on Mystical Literature*, 18(2), 213-224.
2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)

10.22108/jpll.2025.143809.1880

intricacies of the Arabic language and Islamic teachings. In the Persian-speaking world, Qur'anic interpretation gained prominence almost simultaneously with its translation into Persian. Over time, mystics and Sufi thinkers began to approach *the Qur'an* through a spiritual and esoteric lens, producing profound and insightful works rooted in their mystical worldview.

Among the many Qur'anic verses that contain the term “mushrik” (polytheist or one who associates partners with God), most exegetes, both traditional and mystical, have interpreted it negatively, viewing it as a reference to those who commit shirk, i.e., associating others with the Divine. One such verse is: “And most of them do not believe in God except while they associate others with Him” (*Yusuf/106*). In both non-mystical and mystical tafsir literature prior to 'Ayn al-Qudat Hamadani, the term “shirk” in this verse was consistently interpreted in a condemnatory sense. However, 'Ayn al-Qudat, in his writings, offers a radically different and spiritually nuanced interpretation of this verse, one that diverges not only from mainstream exegetical traditions but also from the mystical commentaries of his predecessors. His unique perspective merits close attention and scholarly reflection.

Review of Literature

Research conducted on the interpretation of Qur'anic verses in the works of 'Ayn al-Qudat Hamadani includes: “*The Status of the Qur'an and Its Interpretation in the Tamhidat of 'Ayn al-Qudat Hamadani*” by Arab and Modarresi (2011), and “*Interpretation of Qur'anic Verses in the Tamhidat*” by Mirza'i and Norouzpour (2018). In the first study, the authors examine 'Ayn al-Qudat's methods of employing Qur'anic verses, his mystical interpretive approaches, and his exegesis of the disjointed letters (*hurūf muqatta'at*) of *the Qur'an*; however, they make no reference to verse 106 of *Sūrat Yūsuf*. In the second study, the authors explore 'Ayn al-Qudat's interpretive methods in the *Tamhidat*, categorizing them into types such as interpretation based on lexical ambiguity, metaphorical interpretation of Qur'anic terms, synonymy within a unified semantic field, and so forth.

In the latter part of their study, they refer to verse 106 of *Sūrat Yūsuf*, stating: “The discussion on the reality of disbelief begins with a verse in which the term ‘shirk’ appears” (Mirza'i & Norouzpour, 2018, p. 338). They then address the views of Ibn 'Arabi and Maybudi regarding this verse, writing that according to Ibn 'Arabi, “*wa ma yu'minu aktharuhum billah*” refers to practical faith, while “*illa wa hum mushrikūn*” refers to objective faith; and Maybudi considers the shirk in this verse to be minor shirk (*shirk-e khafi*) (cf. Mirza'i & Norouzpour, 2018, p. 338). The authors not only fail to address 'Ayn al-Qudat's mystical interpretation of this verse and the connection between kufr, faqr, and shirk in his thought, but they also interpret shirk negatively and in association with kufr, in its conventional sense. They write: “Elsewhere, 'Ayn al-Qudat also uses kufr in place of shirk, speaking of an inner reality filled with kufr and misguidance rather than one tainted by shirk” (cf. *ibid.*). The passage they refer to is a statement by 'Ayn al-Qudat in which he equates kufr with misguidance (*ibid.*). Therefore, the authors of this study do not engage with 'Ayn al-Qudat's interpretation of the verse or his conceptual linkage of shirk with kufr and faqr, whereas a thorough examination of his thought on this matter would reveal his profound and innovative perspective on these terms.

Methodology

This study relied on library resources. The authors first examine verse 106 of *Surah Yusuf* as interpreted in both mystical and non-mystical exegeses prior to the time of Ayn al-Qudat al-Hamadani. Subsequently, they explore Ayn al-Qudat's innovative and original interpretation of shirk (polytheism) in the aforementioned verse.

Results

Unlike earlier non-mystical exegetical works such as *Tafsir Muqatil ibn Sulayman*, *Tafsir al-Samarqandi*, and *al-Kashf wa al-Bayan* by Tha'labi Nishabūri, as well as mystical commentaries like *Tafsir al-Qur'an al-'Azim* by Tustari, *Lata'if al-Isharat* by Qushayri, and *Kashf al-Asrar* by Maybudi, 'Ayn al-Qudat Hamadani offers a positive and unconventional interpretation of the concept of shirk in the verse “And most of them do not believe in Allah except while they associate others with Him” (*Yūsuf/106*). He interprets shirk not as a deviation from monotheism, but as a form of companionship with the Divine. According to 'Ayn al-Qudat, the spiritual seeker, after passing through various stages of disbelief, ultimately reaches the fourth and final stage *kufr al-haqiqah* (disbelief of truth) in which the self is annihilated in the essence of the Divine.

At this juncture, the state of faqr (spiritual poverty) reveals itself to the seeker. Drawing upon the prophetic tradition “Poverty nearly leads to disbelief” (*kada al-faqr an yakūna kufran*), 'Ayn al-Qudat regards faqr as a union with the Divine and a station beyond disbelief. It is only after this stage, he asserts, that true iman (faith) emerges, and the seeker becomes a metaphysical partner with the Divine. Thus, in his view, shirk is not a negative concept but rather signifies the pinnacle of the seeker's spiritual journey. This innovative interpretation stems from 'Ayn al-Qudat's intellectual brilliance and is unprecedented in earlier exegetical literature.

نشریه علمی پژوهش‌های ادب عرفانی

سال هجدهم، شماره دوم، پیاپی ۵۳، پاییز و زمستان ۱۴۰۳، صص. ۲۱۳-۲۲۴

تاریخ وصول: ۱۴۰۳/۱۰/۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۶/۴

تأملی در تفسیر عرفانی آیه «وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ» در آثار عین‌القضات همدانی

نیلوفر بهرام‌زاده، دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران
niloufar.bahramzadeh2000@gmail.com

سلمان ساکت - ، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران
sakat@um.ac.ir

چکیده

در بسیاری از آیات قرآن مانند بقره/۲۲۱، احزاب/۷۳، فتح/۶، حج/۳۱، یوسف/۱۰۶ و... واژه «مشرک» آمده است. تقریباً همه مفسران این واژه را به معنای شریک بودن با حق تعالی و کسی که به خداوند شرک می‌ورزد، تعبیر کرده و از آن معنایی منفی ارائه داده‌اند. در تفاسیر عرفانی قرآن کریم مانند تفسیر القرآن العظیم تستری، لطایف الاشارات قشیری و کشف الاسرار مبدی نیز این واژه با معنایی منفی ارائه شده است. اگرچه تفسیر حقائق القرآن، اثر ناتمام عین‌القضات همدانی به دست ما نرسیده است، اما آثار دیگر او یعنی تمهیدات و نامه‌ها سرشار از تأویلات عرفانی آیات و احادیث هستند. او در این دو اثر به آیه ۱۰۶ سوره یوسف یعنی «وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ» اشاره کرده و تأویلی عارفانه از واژه «مشرک» با بار معنایی کاملاً مثبت ارائه کرده است. این جستار بر آن است تا با بررسی تأویل عارفانه این آیه در آثار عین‌القضات همدانی، دیدگاه بدیع او را درباره «شرک» و پیوند آن را با «کفر» و «فقر» تحلیل و بررسی کند.

واژه‌های کلیدی: تفسیر عرفانی، عین‌القضات همدانی، تأویل، شرک، کفر، فقر، لطایف الاشارات قشیری، کشف الاسرار مبدی، تمهیدات و نامه‌ها سرشار از تأویلات عرفانی آیات و احادیث هستند.

مسئول مکاتبات

بهرام‌زاده، نیلوفر و سلمان . (۱۴۰۳). تأملی در تفسیر عرفانی آیه «وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ» در آثار عین‌القضات همدانی، پژوهش‌های ادب عرفانی، ۱۸(۲): ۲۱۳-۲۲۴.

2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

10.22108/jpll.2025.143809.1880

۱. درآمد

ابوالمعالی عبدالله بن ابی‌بکر محمد بن علی بن الحسن بن علی المیانجی، ملقب به عین‌القضات همدانی، عارف و متفکر بزرگ سده پنجم و ششم به سال ۴۹۰ق. در شهر همدان متولد شد. «عفیف عسیران، مصحح آثار عین‌القضات، با ارجاع به نسخه چاپ هند این کتاب (تمهیدات)، تاریخ تولد او را ۴۹۲ق. ذکر کرده است. در تصحیح جدیدتر مجمع‌الآداب، به کوشش مصطفی جواد، سال ۴۹۰ق سال تولد او ذکر شده که به احتمال زیاد درست‌تر است، چه اگر سال ۴۹۲ق. را مبدأ زندگی او بپذیریم، درباره پاره‌های نامه‌های او، مانند نامه شماره ۹۸، که بعد از سی‌وسه سالگی او نوشته شده است، دچار تناقض خواهیم شد» (مقصودلو، ۱۳۹۱، ج. ۷۰/۱-۷۰/۲). سرانجام عین‌القضات پس از نگارش آثار بسیاری همچون تمهیدات، نامه‌ها، زیاده‌الحقایق و شکوی‌الغریب و مکتوبات دیگری که به دست ما نرسیده است، به اتهاماتی که خود در شکوی‌الغریب به آنها اشاره کرده است، مانند در نظر گرفتن نبوت به مثابه طوری و رای عقل (عین‌القضات همدانی، ۱۳۶۰، ص. ۳۴)، اعتقاد به امام معصوم (عین‌القضات همدانی، ۱۳۶۰، ص. ۳۸) و... در تاریخ ۶ جمادی‌الآخری سال ۵۲۵ق. به قتل رسید.

تمهیدات و نامه‌های عین‌القضات همدانی لبریز از تأویل و تفسیر عرفانی آیات قرآن کریم و احادیث است. عین‌القضات با نگاه خلاقانه و عارفانه خود، تعبیرات و تفاسیر بدیع و تازه‌ای از آیات و احادیث ارائه کرده است که درخور توجه‌اند. عارفان گاه در تفاسیر عرفانی، به‌ویژه آیاتی که به حوادث طبیعی پرداخته‌اند، از عناصر طبیعی استفاده و به وسیله آنها احوال و حالات روحی انسان را بیان می‌کنند. این عناصر عبارت‌اند از: آسمان و اجرام آسمانی، آتش، آب، دل، کوه و زمین، غار، برّ و بحر و... (مشرف، ۱۳۸۲، ص. ۲۷۷-۲۹۴). عین‌القضات همدانی نیز هنگامی که به تاختن نور حق تعالی به جان سالک اشاره کرده، آیه «إِنَّ الْمُلُوكَ إِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً أَفْسَدُوهَا» (نمل/۳۴) را آورده است (عین‌القضات همدانی، ۱۴۰۲ الف، ص. ۲۷۳). در حقیقت او قریه / روستا را دل آدمی دانسته که با تاختن نور خدا، به فنا می‌رسد. افزون‌بر این، باید دقت کرد که عین‌القضات در اینجا به روش «استنباط» تفسیر کرده است. برخی روش امام جعفر صادق^(ع) را در تفسیر عرفانی «استنباط» خوانده‌اند که به معنای درونی‌سازی متن است، یعنی مفسر برخلاف روش عالمان ظاهر، معنای آیات را بر باطن آدمی حمل می‌کند (مشرف، ۱۳۸۲، ص. ۸۳). روش عین‌القضات همدانی نیز در تأویل بسیاری از آیات و احادیث، «استنباط» است و در آیه مذکور، او آیه‌ای را که در ظاهر به امور بیرونی مربوط است، به درون آدمی تأویل کرده است. عین‌القضات در جایی دیگر نیز با اشاره به آیه «إِنَّ يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ مُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ» (کهف/۹۴)، یأجوج و مأجوج را به درون انسان تأویل کرده و آنها را صفات مذموم آدمی دانسته است (عین‌القضات همدانی، ۱۴۰۲ الف، ص. ۱۴).

یکی از آیاتی که عین‌القضات از آن تفسیر عرفانی تازه و درخور توجهی ارائه کرده، آیه ۱۰۶ سوره یوسف یعنی «وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ» است. بررسی‌ها نشان می‌دهد که عین‌القضات همدانی نخستین عارفی است که براساس آیه مذکور، تعبیر و برداشت کاملاً مثبتی از «شرک» و «مشرک» ارائه کرده است. به سخن دیگر، عارفان پیش از او و مفسران عرفانی قرآن کریم، از «مشرک» تعبیر منفی داشته‌اند؛ حال آنکه، عین‌القضات پا را از معنی سطحی واژه «شرک» فراتر نهاده و آن را با «کفر» و «فقر» در پیوند دانسته است. همان‌طور که خواهیم دید، برداشت او از «کفر» نیز تازه و با دیدگاه دیگر عارفان متفاوت است.

این جستار بر آن است تا با بررسی تفسیر عارفانه عین‌القضات همدانی از آیه «وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ» (یوسف/۱۰۶)، مفهوم «شرک» و «مشرک» را در اندیشه او واکاوی و پیوند و ارتباط آن را با «کفر» و «فقر» تبیین کند.

۲. پیشینه پژوهش

دو مقاله درباره موضوع تأویل آیات قرآن در تمهیدات به رشته تحریر درآمده است: یکی «جایگاه قرآن و تأویل آن در تمهیدات عین‌القضات همدانی» از مریم عرب و فاطمه مدرسی (۱۳۹۰) و دیگری «تأویل آیات قرآن در تمهیدات» نوشته نرجس خاتون میرزایی و لیلا نوروزپور (۱۳۹۷). در پژوهش نخست، نویسندگان به شیوه‌های بهره‌گیری عین‌القضات از آیات قرآنی، روش‌های تأویل عارفانه او و چگونگی تأویل حروف مقطعه قرآن پرداخته‌اند اما به آیه ۱۰۶ سوره یوسف هیچ اشاره‌ای نکرده‌اند. در پژوهش دوم نیز نویسندگان به شیوه‌های تأویل عین‌القضات در تمهیدات پرداخته و آنها را به دسته‌های تأویل آیات براساس اشتراک لفظی، تأویل استعاره‌ی الفاظ قرآن، مترادف در حوزه‌ی واژگانی یکسان و... تقسیم کرده‌اند. نویسندگان در بخش اخیر به آیه ۱۰۶ سوره یوسف اشاره کرده و نوشته‌اند: «سخن درباره حقیقت کفر با آیه‌ای که در آن لفظ شرک آمده، آغاز شده است» (میرزایی و نوروزپور، ۱۳۹۷، ص. ۳۳۸). در ادامه به اندیشه ابن عربی و میدی درباره این آیه پرداخته و نوشته‌اند که به باور ابن عربی «وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ»، ایمان عملی و «إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ»، ایمان عینی است و میدی شرک را در این آیه، شرک کهن دانسته است (ر.ک: میرزایی و نوروزپور، ۱۳۹۷، ص. ۳۳۸). نویسندگان در ادامه نه تنها به تأویل عارفانه عین‌القضات از این آیه و ارتباط بین «کفر»، «فقر» و «شرک» در اندیشه او اشاره نکرده‌اند، بلکه معنای «شرک» را به صورت منفی و در پیوند با کفر، به معنای رایج آن دانسته و نوشته‌اند: «عین‌القضات در جای دیگری نیز کفر را به جای شرک آورده و از باطن آکنده به کفر و ضلالت به جای باطن شرک آلود، سخن گفته است» (ر.ک: میرزایی و نوروزپور، ۱۳۹۷، ص. ۳۳۸). عبارتی که نویسندگان بدان توجه داشته‌اند، سخنی از عین‌القضات است که قاضی در آن به کفری اشاره کرده است که مترادف با ضلالت و گمراهی است؛ بنابراین، نگارندگان این پژوهش به تأویل و تفسیر عین‌القضات از آیه و پیوند «شرک» با مفاهیم «کفر» و «فقر» نپرداخته‌اند، درحالی که بررسی دقیق اندیشه عین‌القضات درباره این موضوع، نمایانگر دیدگاه ژرف و بدیع او درباره اصطلاحات مذکور خواهد بود.

۳. تفسیر عرفانی آیات قرآن

«تفسیر» در معنای خاص کلمه عبارت است از «دانش تبیین و توضیح آیات قرآن که ظاهراً از روزگار پیامبر (ص) و ابتدا به زبان عربی رایج بوده است» (یاحقی، ۱۳۸۶، ج. ۲/۳۷۶). بنابراین، تفسیر قرآن کریم از زمان پیامبر (ص) و به وسیله او آغاز شد؛ زیرا در صدر اسلام، قوم عرب درک روشنی از برخی از واژه‌های قرآن نداشتند. پس از رحلت پیامبر (ص)، وظیفه تفسیر آیات قرآن را صحابه و تابعین و عالمان به رموز زبان عربی و معارف دینی بر عهده گرفتند. در زبان فارسی تفسیر قرآن تقریباً هم‌زمان با ترجمه آن رواج یافت (یاحقی، ۱۳۸۶، ج. ۲/۳۷۶). بعدها عارفان با نگاهی عرفانی و تأویلی به آیات قرآن، آثار ارزنده‌ای پدید آوردند. به نظر می‌رسد که نخستین تفسیرهای عرفانی قرآن کریم به زبان عربی از نیمه قرن دوم هجری با تفسیر امام جعفر صادق (ع) (شهادت: ۱۴۸ ق.)، سفیان ثوری (ف: ۱۶۱ ق.)، سهل تستری (ف: ۲۸۳ ق.)،

حلاج (ف: ۳۰۹ ق.) و ابن عطا (ف: ۳۰۹ ق.) آغاز شده است (نزهت، ۱۳۹۷، ص. ۹۹). بعدها عبدالرحمن سلمی، تفسیر امام جعفر صادق^(ع)، تستری، حلاج و ابن عطا را جمع‌آوری و در حقایق التفسیر به صورت یکپارچه ارائه کرد. تستری اثر مستقلی در تفسیر قرآن با نام تفسیر القرآن العظیم دارد که در سال ۱۴۲۵ ق. در قاهره به طبع رسیده است. حلاج، شاگرد سهل تستری، در تفسیر عرفانی خود، تا اندازه‌ای از او متأثر بود و بدان نظر داشت. تفسیر قرآن حلاج که هم‌اکنون به صورت مجزا در مجموعه آثار او دیده می‌شود، نتیجه اهتمام لویی ماسینیون است که آن را از حقایق التفسیر سلمی جدا کرده و با مقابله با دست‌نویس‌هایی که در دست داشته، صورت منقحی از آن را در سال ۱۹۲۲ م. در پاریس به صورت جداگانه نشر داده است (میرآخوری، ۱۳۸۹، ص. ۶).

حقایق التفسیر سلمی از آن‌رو که تقریباً قدیمی‌ترین تفاسیر قرآن را جمع‌آوری کرده است، اهمیت بسیاری دارد. این تفسیر در حقیقت دربردارنده حدود دوازده هزار مدخل از تفسیرهای عرفانی قرآن کریم و شامل تفسیر بیش از صد عارف در قرن‌های سوم و چهارم هجری است. حقایق التفسیر در روزگار خود مورد پذیرش همگان بوده است و نسل‌های بعد نیز بدان توجه داشته‌اند؛ به طوری که پس از سلمی، شاگرد او، قشیری (ف: ۴۶۵ ق.)، به پیروی از استاد خویش، لطایف الاشارات را به رشته تحریر درآورد (نزهت، ۱۳۹۷، ص. ۱۰۰).

حدود سی سال پس از درگذشت قشیری، عین‌القضات همدانی زاده شد و در طول عمر کوتاه، اما پربار خود (ف: ۵۲۵ ق.) با تألیف تمهیدات و نوشتن نامه‌های فراوان به مریدان و استادش احمد غزالی، دریچه‌ای تازه و بدیع در تفاسیر عرفانی قرآن کریم گشود.

۴. تفسیر آیه «وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ» (یوسف/۱۰۶)

۴-۱. تفاسیر غیر عرفانی پیش از عین‌القضات

هنگام بررسی مهم‌ترین تفاسیر غیر عرفانی پیش از عین‌القضات، یعنی تفسیر مقاتل بن سلیمان، تفسیر السمرقندی، الکشف و البیان ثعالبی نیشابوری، النکت و العیون ماوردی، التبیان فی تفسیر القرآن شیخ طوسی، تفسیر سورآبادی ابوبکر عتیق سورآبادی، الکشاف زمخشری و مجمع البیان طبرسی، این نکته دریافت می‌شود که همه این تفاسیر تقریباً با تکرار مضمونی مشترک و برگرفته از اقوال مشهور، به شرح «شرک» و «مشرک» در آیه فوق پرداخته و همگی به اتفاق از آن معنایی منفی ارائه کرده‌اند.

۴-۱-۱. تفسیر مقاتل بن سلیمان

به نظر می‌رسد که نخستین تفسیر کامل قرآن کریم، تفسیر مقاتل بن سلیمان است. البته پژوهشگران در «نخستین» بودن این تفسیر اختلاف نظر دارند؛ چنان که برخی از آنها تفسیر ابن عباس را اولین تفسیر می‌دانند. این تفسیر به دست ما نرسیده است و مجموعه آرای تفسیری او که به تنویر المقیاس فیروزآبادی و صحیفه علی بن ابی‌طلحه مشهور است، از تفاسیر دیگر جمع‌آوری شده است (شایسته‌نژاد، ۱۳۸۷، ص. ۱۰۲). تفاسیر بعدی، تفسیر فراء، ابن جریج، سعید بن جبیر و مجاهد بن جبر است که به دلایل گوناگونی مانند تقدّم و تأخر زمانی و ناقص بودن تفاسیر، نخستین تفسیر کامل قرآن کریم به شمار نمی‌روند (شایسته‌نژاد، ۱۳۸۷، ص. ۱۰۲).

مقاتل (ف: ۱۵۰ق.) در تفسیر خویش ذیل آیه ۱۰۶ سوره یوسف نوشته است: «هنگامی که از آنها پرسیده می شد که چه کسی شما و همه چیز را آفریده است، می گفتند: الله. اما با این حال بت ها را می پرستیدند» (مقاتل، ۱۴۲۳ق. ج. ۳۵۲/۲). بنابراین، برداشت او از «شرک» و «مشرک» مبتنی بر باور رایج درباره آنها و مبتنی بر معنایی منفی است.

۴-۱-۲. تفسیر السمرقندی

سمرقندی (ف: ۳۷۳ق.) در تفسیر خویش ذیل آیه فوق از قول ابن عباس نوشته است: «اگر از آنها (افراد مورد خطاب در آیه) پرسند که چه کسی آنها را آفریده است، خواهند گفت: الله» (سمرقندی، ۱۴۱۳ق. ج. ۱۷۹/۲). او در ادامه از قول قتبی نوشته است: «الإيمان قد يكون في معان. فمن الإيمان تصديق و تكذيب ببعض. قال الله تعالى «وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ» يعنى مقرون أن الله خالقهم. و هم مع ذلك يجعلون لله شريكاً» (سمرقندی، ۱۴۱۳ق. ج. ۱۷۹/۲). بنابراین، به باور سمرقندی اگرچه این گروه اذعان دارند که خداوند خالق و آفریننده آنهاست، اما بازهم برای او شریک قائل می شوند. او در ادامه از قول ضحاک، شرک مطرح شده در آیه را در پیوند با «تلبیه» یعنی شعاری که حاجیان در حج سر می دهند، دانسته است (سمرقندی، ۱۴۱۳ق. ج. ۱۷۹/۲).

۴-۱-۳. الکشف و البیان ثعالبی نیشابوری

ثعالبی نیشابوری (ف: ۴۲۹ق.) در الکشف و البیان درباره آیه مذکور به معنای رایج و منفی «شرک» اشاره کرده و از قول عکرمه نوشته است که اگرچه مردم به الله که پروردگار و خالقشان است، ایمان دارند، اما برای خداوند شریک قائل می شوند (ثعالبی نیشابوری، ۱۴۲۲ق. ج. ۲۶۲/۵). او این موضوع را سخن اکثر مفسران خوانده و در ادامه از قول بن جبیر که او از ضحاک و ضحاک از ابن عباس نقل کرده، نزول آیه مذکور را در پیوند با موضوع «تلبیه» و شعار مشرکان عرب در حج دانسته است (ثعالبی نیشابوری، ۱۴۲۲ق. ج. ۲۶۲/۵).

۴-۱-۴. النکت و العیون ماوردی

ماوردی (ف: ۴۵۰ق.) ذیل آیه مذکور به پنج تفسیر توجه کرده است: ۱. اولین دیدگاه از مجاهد است: این سخن از مشرکان است که می گفتند الله پروردگار ماست و معبودهای ما روزی دهنده ما هستند. ۲. دیدگاه دوم از حسن بصری است: این افراد منافقانی هستند که در ظاهر ایمان می آورند و در باطن به خداوند کافر هستند. ۳. دیدگاه سوم، عقیده سدی است: این افراد کسانی هستند که خداوند را به مردم تشبیه می کنند. ۴. آنها در اطاعت خدا را شریک قرار می دهند، مانند این سخن که کسی بگوید: اگر خدا و فلان شخص نبودند، فلان فرد هلاک می شد. این دیدگاه را ابی جعفر مطرح کرده است. ۵. آخرین دیدگاه از انباری است که گفته است آنها به خدای متعال ایمان داشتند، اما به پیامبر (ص) کفر می ورزیدند، بنابراین ایمان آنان صحیح نیست (ماوردی، بی تا، ج. ۸۷/۳).

۴-۱-۵. التبیان فی تفسیر القرآن شیخ طوسی

شیخ طوسی (ف: ۴۶۰ق.) در التبیان فی تفسیر القرآن ذیل آیه مذکور دو نظر را مطرح کرده است. او از قول حسن بصری، مقصود آیه را اهل کتاب دانسته که ایمان و شرک را با یکدیگر دارند. سپس از ابن عباس، مجاهد و قتاده نقل

کرده است که بیشتر مردم قبول دارند که خداوند، آنها و آسمان‌ها و زمین را آفریده است، اما این افراد در عبادت مشرک هستند و بت‌ها را می‌پرستند (طوسی، بی‌تا، ج. ۲۰۳/۶). نظر دوم او مبتنی بر قول الرمانی است که گفته است آیه فوق دلالت بر این دارد که یهودیان به موسی ایمان دارند اما به محمد کافر هستند؛ چرا که این آیه نشان‌دهنده آن است که این افراد هم کفر و هم ایمان را در کنار یکدیگر دارند (طوسی، بی‌تا، ج. ۲۰۳/۶). طوسی در ادامه دیدگاه دوم را برخلاف نظر مرجئه دانسته و درباره تأویل آیه ۱۰۶ یوسف نوشته است که بیشتر مردم ظاهراً به خدا ایمان دارند و پیامبران را تصدیق می‌کنند، اما در باطن مشرک هستند (طوسی، بی‌تا، ج. ۲۰۴/۶).

۴-۱-۶. تفسیر سورآبادی ابوبکر عتیق سورآبادی

صاحب تفسیر سورآبادی نیز برای «مشرک» در آیه مذکور به «هنباز آوردن» اشاره کرده و او نیز همچون ثعالبی ذیل این آیه، به مسئله «تلبیه» پرداخته و نوشته است: «شرک ایشان آن بودی که در تلبیه خدای را هنباز گفتندی که لَبَّيْكَ اللَّهُمَّ لَبَّيْكَ لَا شَرِيكَ لَكَ إِلَّا شَرِيكَ هُوَ لَكَ تَمْلِكُهُ وَ مَا مَلِكٌ. گفتند این صفت منافقان است پیش مؤمنان توحید آورندی و در خلوت و سرّ، کفر و شرک آورندی» (سورآبادی، ۱۳۸۱، ج. ۱۱۸۹/۲).

۴-۱-۷. الکشاف زمخشری

زمخشری (ف: ۵۳۸ق.) در تفسیر خویش نوشته است که مقصود از «مشرکان» کسانی هستند که به خدا و اینکه او آسمان‌ها و زمین را آفریده است، اعتراف می‌کنند؛ اما با عبادت بت‌ها به خداوند شرک می‌ورزند (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج. ۵۰۸/۲). او به نقل از حسن بصری، مقصود از آیه مذکور را اهل کتاب دانسته است که ایمان و شرک را هم‌زمان دارند. همچنین، به نقل از ابن عباس، افراد موردنظر این آیه را مشبه خوانده است که خداوند را به مخلوقات تشبیه می‌کنند (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج. ۵۰۸/۲).

۴-۱-۸. مجمع البیان طبرسی

طبرسی (ف: ۵۴۸ق.) در مجمع البیان به چند دیدگاه درباره آیه مذکور پرداخته است: ۱. دیدگاه ابن عباس و جبائی بر این بود که مشرکان قریش، خداوند را به‌عنوان خالق، زنده‌کننده و میراننده قبول داشتند، اما با این حال بت‌ها را می‌پرستیدند؛ آنان با اینکه معتقد بودند الله پروردگار و روزی‌دهنده است؛ اما همچنان با عبادت بت‌ها، مشرک باقی می‌ماندند. ۲. دیدگاه ضحاک که می‌گفت این آیه درباره مشرکان عرب نازل شده است. هنگامی که از آنان پرسیده می‌شد که چه کسی آسمان‌ها و زمین را آفریده و باران را نازل کرده است؟ پاسخ می‌دادند: الله. اما همچنان به شرک روی می‌آوردند و در هنگام انجام مناسک خود می‌گفتند: «لَبَّيْكَ لَا شَرِيكَ لَكَ إِلَّا شَرِيكَ هُوَ لَكَ تَمْلِكُهُ وَ مَا مَلِكٌ». ۳. دیدگاه سوم، آیه را مربوط به اهل کتاب می‌داند که به خدا، روز قیامت، تورات و انجیل ایمان داشتند اما با انکار قرآن و انکار نبوت گرفتار شرک شدند. به تصریح طبرسی این دیدگاه از دارم بن قبیصة است که او از علی بن موسی الرضا^(ع) و امام رضا^(ع) از پدرش و پدرش از جدش ابی‌عبدالله^(ع) روایت کرده است. ۴. قول بلخی که بر این باور بود که آیه مذکور درباره منافقانی است که ظاهراً ایمان را نشان می‌دهند اما در نهان شرک می‌ورزند. ۵. دیدگاه دیگر ابن عباس که می‌گفت آیه

دربارهٔ مشبهه است که به‌طور کلی ایمان آوردند اما در جزئیات شرک ورزیدند. ۶. مقصود از شرک در آیهٔ مذکور، شرک در اطاعت است، نه در عبادت. در حقیقت چون برخی از افراد از شیطان اطاعت می‌کنند، گویی در اطاعت شیطان را با خدا شریک قرار داده‌اند (طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج. ۴۱۰/۵).

۴-۲. تفاسیر عرفانی پیش از عین‌القضات

تفاسیر عرفانی پیش از عین‌القضات همدانی عبارت‌اند از: تفسیر قرآن‌العظیم، تفسیر قرآن‌حلاج، حقایق‌التفسیر سلمی، لطایف‌الاشارات قشیری و کشف‌الاسرار میبدی^۱.

۴-۲-۱. تفسیر قرآن‌العظیم

تفسیر آیه «وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ» (یوسف/۱۰۶) در تفسیر قرآن‌العظیم چنین آمده است: «شرکُ النفسِ الأماره بالسوء، كما قال النبي صلى الله عليه وسلم: "الشرکُ فی أمتی أخفی من ديبِ النملِ علی الصفا"، هذا باطنُ الآیه، و أما ظاهرُها مُشْرِکُو العربِ یؤمنونَ بالله، كما قال: «وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ» (زخرف/۸۷) وَهُمْ مَعَ ذَلِكَ مُشْرِكُونَ یؤمنونَ ببعضِ الرسلِ وَلَا یؤمنونَ ببعضِهِمْ» (تستری، ۱۴۲۳ق، ص. ۸۳). به باور تستری، شرک در ظاهر این است که مشرکان عرب به خدا ایمان دارند؛ اما هم‌زمان با ایمان به برخی از رسولان، به برخی دیگر از آنان ایمان ندارند. او «شرک» را امر به منکر دانسته و آن را معنای باطنی آیه خوانده است.

۴-۲-۳. لطایف‌الاشارات قشیری

قشیری (ف: ۴۶۵ق.) در لطایف‌الاشارات در تفسیر آیه مذکور آمده است: «الشَّرْکُ الْجَلِيُّ أَنْ يَتَّخِذَ مِنْ دُونِهِ -سَبْحَانَهُ- مَعْبُوداً، وَالشَّرْکُ الْخَفِيُّ أَنْ يَتَّخِذَ بَقَلْبِهِ عِنْدَ حَوَائِجِهِ مِنْ دُونِهِ -سَبْحَانَهُ- مَقْصُوداً. و يقالُ شرکُ العارفينَ أَنْ يَتَّخِذُوا مِنْ دُونِهِ مَشْهُوداً، أَوْ يَطْلَعُوا سِوَاهُ مَوْجُوداً. و يقالُ من الشرک الخفی الإحالة علی الإشکال فی تجنیس الأحوال، و الإخلاد إلی الاختیار و الاحتیال عند تراحم الأشغال» (قشیری، بی‌تا، ج. ۲۱۲/۳). بنابراین، قشیری دو نوع شرک را مطرح کرده است: نخست شرک آشکار که عبادت معبودی جز حق تعالی است و دیگر شرک پنهان که عبارت است از آنکه بنده به‌هنگام نیاز، در دلش کسی جز خداوند را در نظر بگیرد. او همچنین شرک عارفان را گزینش مشهودی دیگر، جز حق تعالی دانسته است.

۴-۲-۴. کشف‌الاسرار میبدی

میبدی در تفسیر این آیه به دو شرک کهن و مهین اشاره کرده است (میبدی، ۱۳۷۱، ج. ۱۴۷/۵). به باور او «شرک کهن» آن است که عده‌ای به خداوند گرویده‌اند و او را مدبر و مسبب می‌دانند، اما در نهایت «در اسباب می‌آویزند و با آن می‌آرامند» (میبدی، ۱۳۷۱، ج. ۱۴۷/۵). او براساس اظهارات اهل تفسیر، مقصود از شرک در آیه مذکور را «شرک مهین» دانسته است. به باور او کسانی به این شرک گرفتار شده‌اند که به هستی و آفریدگاری حق تعالی می‌گروند و به آن اقرار می‌کنند اما بتان را با خداوند شریک و انباز قرار می‌دهند (میبدی، ۱۳۷۱، ج. ۱۴۷/۵). میبدی نیز مانند دیگر

^۱. اگر تاریخ تالیف کشف‌الاسرار را سال ۵۲۰ق. در نظر بگیریم، باتوجه به اینکه عین‌القضات همدانی در سال ۵۲۵ق. درگذشته است، بنابراین کشف‌الاسرار اثری هم‌عصر تمهیدات و سایر آثار قاضی به شمار می‌رود.

مفسران، دیدگاهی منفی نسبت به مفهوم شرک دارد. در حقیقت، عین‌القضات همدانی نخستین کسی که «شرک» و «مشرک» را در معنایی متفاوت و البته با بار معنایی مثبت به کار برده است. او در آثار خود بدین آیه اشاره و به مناسبت آن را تأویل کرده است.

بنابراین، تفاسیر عرفانی پیش از قاضی نیز از «شرک» و «مشرک» معنایی منفی معادل با شریک قائل شدن برای خداوند اراده کرده‌اند. گفتنی است *حقایق التفسیر سلمی* و تفسیر قرآن حلاج به تفسیر آیه مذکور اشاره‌ای نکرده‌اند.

۳-۴. تفسیر عرفانی عین‌القضات همدانی

عین‌القضات در واپسین تمهید از کتاب *تمهیدات* نوشته است: «چون مرد هنوز با دل باشد، مؤمن باشد بی هدایت! چون مرد بیخود شود، هدایت روی نماید. «يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ» روی نماید. چون هدایتی چنین حاصل آید، به مقامی رسد که هم شریک و هم مقام خدا شود: مُشْرِكٌ باشد. «لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ» خود همین می‌گوید تا کار به جایی رسد که همه این شود «وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ» (عین‌القضات همدانی، ۱۴۰۲ الف، ص. ۳۲۴-۳۲۵). بنابراین، به باور عین‌القضات هنگامی که مؤمن خواسته‌های دل و نفس خود را کنار می‌گذارد و به تعبیر وی «بیخود» می‌شود، هدایت بر او متجلی می‌شود؛ به سبب هدایت، مؤمن به مرتبه‌ای می‌رسد که با حق تعالی شریک می‌گردد و «مشرک» می‌شود. به سخن دیگر، مؤمنان هدایت‌شده در اندیشه عین‌القضات «مشرک» هستند و با حق تعالی «هم‌مقام» می‌شوند. از این رو است که او در جای دیگری نوشته است: «ای عزیز این آیت را گوش دار که «وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ»، می‌گوید: بیشتر مؤمنان، شرکان باشند. ای عجب! مگر مصطفی علیه‌السلام از اینجا گفت: «كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا». دروغا گوش دار: ای دوست هرگز دیده‌ای که دیوانگان را بند بر نهند؟ گروهی از سالکان دیوانه حقیقت آمدند، صاحب شریعت به نور نبوت دانست که دیوانگان را بند بر باید نهاد؛ شریعت را بند ایشان کردند. مگر از آن بزرگ نشنیده‌ای که مرید خود را گفت: با خدا دیوانه باش و با مصطفی هشیار. دروغا سوختگان عشق، سودایی باشند؛ و سودا نسبتی دارد با جنون و جنون راه با کفر دارد» (عین‌القضات همدانی، ۱۴۰۲ الف، ص. ۲۰۴). بنابراین، از دیدگاه عین‌القضات، «شرک» در آیه مذکور معنایی کاملاً مثبت و ورای ظاهر آن دارد. همان‌گونه که در عبارت اخیر از عین‌القضات دیده می‌شود، او پس از بیان آیه ۱۰۶ سوره یوسف، به حدیث مشهور پیامبر (ص) یعنی «كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا» اشاره کرده است.

در نظام فکری عین‌القضات، سالک برای رسیدن به حق تعالی باید ابتدا از انواع کفر، یعنی کفر ظاهر، کفر نفس، کفر قلب و کفر حقیقت عبور کند. مقصود او از «کفر ظاهر»، همان معنای معمول و رایج کفر است: «کفر اول که ظاهر است که خود همه عموم خلق را معلوم باشد که چون نشانی و علامتی از علامات شرع رد کند یا تکذیب، کافر باشد» (عین‌القضات همدانی، ۱۴۰۲ الف، ص. ۲۰۹). کفر دوم، «کفر نفس» است که به هوای نفس و ابلیس مربوط است. در حقیقت، این کفر سبب می‌شود که آدمی گمان کند که آفریننده است، اگر سالک در این مقام توقف کند، در حقیقت دچار «کفر نفس» شده است (عین‌القضات همدانی، ۱۴۰۲ الف، ص. ۲۰۹-۲۱۰). کفر سوم، «کفر قلب» است؛ اگرچه عین‌القضات به معنای این کفر هیچ اشاره‌ای نکرده و تنها به گفتن نسبت «کفر قلب» با پیامبر (ص) بسنده کرده است، اما از میان سخنان او درباره «کفر حقیقت»، می‌توان به مفهوم «کفر قلب» پی برد و آن را همان «کفر محمدی» دانست. به نظر می‌رسد که «کفر قلب» در امتداد «کفر حقیقت» قرار دارد؛ به سخن دیگر، به باور عین‌القضات با توجه به حدیث نبوی «مَنْ

رَأَى فَقَدْ رَأَى الْحَقَّ، هنگامی که سالک، پیامبر^(ص) را مشاهده می‌کند، گمان می‌کند که خداوند را دیده است، چنان‌که سالک در این مقام متوقف شود، به «کفر محمدی» گرفتار آمده است (عین‌القضات همدانی، ۱۴۰۲ الف، ص. ۲۱۱-۲۱۲)؛ یا به تعبیر او در جایی دیگر، چنین سالکی که با مشاهده پیامبر^(ص)، او را به خدایی می‌گیرد، «مسلمان کافر» است و به مرتبه «ایمان بت‌پرستی» رسیده است که کمال دین و ایمان تمام است (عین‌القضات همدانی، ۱۴۰۲ الف، ص. ۱۱۸). به باور عین‌القضات وقتی که سالک از این مرحله عبور می‌کند، به «کفر حقیقت» می‌رسد. بنابراین، «کفر محمدی» همان «کفر قلب» است؛ چراکه در تقسیم‌بندی عین‌القضات، «کفر قلب» پیش از «کفر حقیقت» قرار دارد و در پیوند با پیامبر^(ص) است. کفر چهارم یعنی «کفر حقیقت» در اندیشه عین‌القضات به معنای فنا و انحلال در وجود حق تعالی است. پس از این مرحله یعنی «کفر حقیقت»، ایمان روی می‌نماید و سالک، مؤمن می‌شود: «در نگر تا به کفر اول بینا گردی؛ پس راه رو تا ایمان به دست آری؛ پس جان می‌ده تا کفر ثانی و ثالث را بینی؛ پس جان می‌کن تا پس از این به کفر چهارم راه یابی؛ پس مؤمن شوی؛ آنگاه «وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ» خود گوید که ایمان چه بود؛ پس «وَجْهَتْ وَجْهِي» خود را بر تو جلوه دهد، خودی تو را در خودی خود زند تا همه او شوی؛ پس آنجا فقر روی نماید؛ چون فقر تمام شود که «إِذَا تَمَّ الْفَقْرُ فَهُوَ اللَّهُ» یعنی همگی تو او باشد، کفر باشد یا نباشد چه گویی؟ «كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا» این باشد توحید و یگانگی اینجا باشد» (عین‌القضات همدانی، ۱۴۰۲ الف، ص. ۲۱۴-۲۱۵). بنابراین، هنگامی که سالک از انواع کفر عبور می‌کند، درنهایت در مرتبه «کفر حقیقت» با حق تعالی به یگانگی می‌رسد. پس از «کفر حقیقت» در حقیقت «فقر» روی می‌نماید.

برداشت عین‌القضات همدانی از اصطلاح عرفانی «فقر» بدیع و تازه است. او در آغاز تمهید ثانی از کتاب تمهیدات به دو گروه از طالبان یعنی طالبان و مطلوبان اشاره کرده و مقام مطلوبان را از طالبان بالاتر دانسته است؛ زیرا طالب کسی است که به دنبال حقیقت می‌رود، اما او مطلوب را کسی دانسته که حقیقت او را می‌جوید (عین‌القضات همدانی، ۱۴۰۲ الف، ص. ۱۹). عین‌القضات طلب از جانب مطلوبان را «فقر» یا به تعبیری دیگر «فنا» خوانده و به حدیث نبوی «إِذَا تَمَّ الْفَقْرُ فَهُوَ اللَّهُ» اشاره کرده است (عین‌القضات همدانی، ۱۴۰۲ الف، ص. ۱۹-۲۰). بنابراین، از دیدگاه عین‌القضات، فقر فنای در حق تعالی است که به بقای انسان می‌انجامد؛ زیرا تا «فقیر نشوی، غنی نباشی و تا فانی نشوی، باقی نباشی» (عین‌القضات همدانی، ۱۴۰۲ الف، ص. ۲۶). بنابراین، وقتی آدمی در وجود خدا به مرحله فنا برسد و با حق تعالی یکی شود، گویی او خدا و خدا او می‌شود. به باور قاضی، اگر انسان به مرحله انحلال در حق تعالی برسد و با او یکی شود، به مرتبه «فقر» نائل شده است و می‌توان او را فقیر خواند. بنابراین، دیگر به خدا نیازی ندارد، چراکه او به توحید و یگانگی رسیده است؛ از این رو است که او فقیر را کسی دانسته است که «نه محتاج خود باشد و نه محتاج خالق خود؛ زیرا که احتیاج هنوز ضعف و نقصان باشد و فقیر به کمالیت رسیده باشد، «إِذَا تَمَّ الْفَقْرُ فَهُوَ اللَّهُ» او را نقد وقت شده باشد» (عین‌القضات همدانی، ۱۴۰۲ الف، ص. ۱۳۰).

بنابراین، در منظومه فکری عین‌القضات پس از گذر سالک از مرتبه فقر و کفر به توحید و یگانگی و پس از آن به ایمان می‌رسد و با حق تعالی هم‌نشین یا به تعبیر دیگر، «مشرک» می‌شود.

شریک و هم‌مقام شدن با او → رسیدن به مرتبه توحید و یگانگی با حق تعالی → فقر → کفر حقیقت

عین‌القضات در نامه شصت و سوم نیز معنای آیه ۱۰۶ یوسف را معادل محوشدن در وجود خدا خوانده است: «چون

سالک اینجا رسد «كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ» بداند که چیست؟ «وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ» ببیند. بدایت توحید اینجا پیدا گردد سالک را، و از دایره این قوم به در آید که «وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَهُمْ بِمُؤْمِنِينَ». و این قوم را واپس گذارد که «وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ». حقیقت «يَمُحُوا اللَّهَ» بداند که چیست، خدای تعالی را ماحی ببیند، وجود را همه محو ببیند» (عین‌القضات همدانی، ۱۴۰۲، ج. ۱/ ۴۷۳).

۵. نتیجه‌گیری

برداشت بدیع عین‌القضات همدانی از اصطلاح عرفانی «فقر» و «کفر» به تفسیر عارفانه او از آیه «وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ» (یوسف/۱۰۶) انجامیده است. به باور عین‌القضات سالک پس از گذر از انواع کفر به کفر چهارم یعنی «کفر حقیقت» می‌رسد و در وجود حق تعالی فانی می‌شود. در این مرحله، «فقر» بر سالک روی می‌نماید. عین‌القضات باتوجه به حدیث «كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا»، فقر را یکی شدن با حق تعالی و مرتبه‌ای پس از کفر دانسته است. به باور وی پس از این مرحله، ایمان نمایان می‌شود و سالک با حق تعالی شریک می‌گردد. بنابراین، در نظام فکری عین‌القضات، شریک شدن با خداوند و هم‌مقام و مشرک شدن با او، به معنای رسیدن به مرتبه توحید و یکی شدن با حق تعالی و اوج ایمان سالک است. بنابراین، دیدگاه عین‌القضات درباره مفهوم «شرک» در آیه ۱۰۶ سوره یوسف هم بار مثبت دارد و هم اوج و نهایت مقصود سالک به شمار می‌آید. تفسیر عین‌القضات از این آیه، بدیع و با کتاب‌های تفسیر قرآن پیش از او — چه کتب تفسیری غیر عرفانی و چه عرفانی — متفاوت است و از نبوغ او سرچشمه گرفته است.

منابع

قرآن کریم

- تستری، سهل بن عبدالله (۱۴۲۳ق.). تفسیر التستری (علّق علیه و وضع حواشیه: محمد باسل عیون السّود). دارالکتب العلمیه.
- ثعالبی نیشابوری، احمد بن محمد (۱۴۲۲ق.). الکشف و البیان المعروف تفسیر الثعالبی (دراسة و تحقیق: امام ابی محمد بن عاشور). دار إحياء التراث العربی.
- حلاج، حسین بن منصور (۱۳۸۹). مجموعه آثار حلاج (تحقیق، ترجمه و شرح از قاسم میرآخوری). شفیعی.
- زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷ق.). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل (رتبه و ضبطه و صححه مصطفی حسین احمد). دارالکتب العربی.
- سمرقندی، نصر بن محمد (۱۴۱۳ق.). تفسیر السمرقندی المسمی بحر العلوم (تحقیق و تعلیق شیخ علی محمد معوض و شیخ عادل احمد عبدالموجود و عبدالمجید النوتی). دارالکتب العلمیه.
- سورآبادی، عتیق بن محمد (۱۳۸۱). تفسیر سورآبادی (علی اکبر سعیدی سیرجانی، مصحح). فرهنگ نشر نو.
- شایسته‌نژاد، علی اکبر (۱۳۸۷). تفسیر مقاتل بن سلیمان و جایگاه آن. مطالعات قرآن و حدیث، ۲(۱)، ۹۵-۱۲۳.
- <https://doi.org/10.30497/quran.2009.973>
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۰۸ق.). مجمع البیان (تصحیح و تحقیق و تعلیق سید هاشم رسولی محلاتی و سید فضل‌الله یزدی طباطبایی). دارالمعرفة.

طوسی، محمد بن حسن (بی‌تا). *التبیان فی تفسیر القرآن* (قدم له: الإمام المحقق الشيخ آغا بزگ طهرانی). دار إحیا التراث العربی.

عرب، مریم و مدرّسی، فاطمه (۱۳۹۰). جایگاه قرآن و تأویل آن در تمهیدات عین‌القضات همدانی. *ماهنامه علمی-ترویجی معرفت*، ۲۰(۲)، ۹۷-۱۱۲. <https://ensani.ir/fa/article/306733>

عین‌القضات همدانی، ابوالمعالی عبدالله بن محمد بن علی میانجی (۱۳۶۰). *دفاعیات عین‌القضات همدانی* (قاسم انصاری، مترجم). منوچهری.

عین‌القضات همدانی، ابوالمعالی عبدالله بن محمد بن علی میانجی (۱۴۰۲ الف). *تمهیدات* (عفیف عسیران، مصحح). اساطیر.

عین‌القضات همدانی، ابوالمعالی عبدالله بن محمد بن علی میانجی (۱۴۰۲ ب). *نامه‌های عین‌القضات همدانی* (علی نقی منزوی و عفیف عسیران، مصححان). اساطیر.

قشیری، عبدالکریم (بی‌تا). *لطائف الإشارات* (قدم له و حققه و علق علیه ابراهیم بسیونی و صدرله حسن عباس زکی). دارالکاتب العربی للطباعة و النشر.

ماوردی، علی بن محمد (بی‌تا). *النکت و العیون: تفسیر الماوردی* (راجع و علق علیه سید بن عبدالمقصود عبدالرحیم). دارالکتب العلمیة.

مشرف، مریم (۱۳۸۲). *نشانه‌شناسی تفسیر عرفانی*. ثالث.

مقاتل بن سلیمان (۱۴۲۳ ق.). *تفسیر مقاتل بن سلیمان* (دراسة و تحقیق عبدالله محمود شحاته). دار إحیا التراث العربی.

مقصودلو، سلیمه (۱۳۹۱). *عین‌القضات همدانی. در دانشنامه زبان و ادب فارسی* (به سرپرستی اسماعیل سعادت؛ ج. ۴؛ صص. ۷۰۱-۷۰۵). فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

مبیدی، احمد بن محمد (۱۳۷۱). *کشف الاسرار و عده الابرار* (به سعی و اهتمام علی اصغر حکمت). امیر کبیر.

میرآخوری، قاسم (۱۳۸۹). *پیشگفتار. در مجموعه آثار حلاج*. شفیعی

میرزایی، نرجس خاتون، و نوروزپور، لیلا (۱۳۹۷). تأویل آیات قرآن در تمهیدات. *فصلنامه ادبیات عرفانی و*

اسطوره‌شناختی، ۱۴(۵۳)، ۳۲۱-۳۵۴. https://journals.iau.ir/article_546179.html

نزهت، بهمن (۱۳۹۷). *نخستین و کهن‌ترین تفسیر عرفانی آیات قرآن کریم و احادیث نبوی در ادب فارسی. متن‌شناسی*

ادب فارسی، ۱۰(۲)، ۹۷-۱۱۸. <https://doi.org/10.22108/rpl.2017.77292>

یاحقی، محمدجعفر (۱۳۸۶). *تفسیر در ادب فارسی. در دانشنامه زبان و ادب فارسی* (به سرپرستی اسماعیل سعادت؛ ج. ۲؛ صص. ۳۷۶-۳۸۳). فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

References

Holy Quran

Arab, M. & Modarresi, F. (2011). The position of the Quran and its interpretation in the Tamhidat of Ayn al-Qudat Hamadani. *Ma'refat Scientific-Popular Monthly*, 20(161), 97-112.

<https://ensani.ir/fa/article/306733> [In Persian]

Ayn al-Qudat Hamadani. (1981). *Difa 'iyyāt-i 'Ayn al-Qudāt Hamadānī* (A. Osairan, Ed.). Asatir. [In Persian]

Ayn al-Qudat Hamadani. (2023a). *Letters* (A. Monzavi & A. Osairan., Ed.) Asatir. [In Persian]

- Ayn al-Qudat Hamadani. (2023b). *Tamhidat* (A. Osairan, Ed.). Asatir. [In Persian]
- Hallaj, H. (2010). *Hallaj's collection of works* (Research, translation and commentary by Q. Mirakhori). Shafiei. [In Persian]
- Maqsoodlo, S. (2012). Ayn al-Qudat Hamadani. In *Encyclopedia of Persian language and literature* (Directed by E. Saadat; Vol. 4; pp. 701-705). *Academy of Persian Language and Literature*. [In Persian]
- Mavardi, A. (n.d.). *al-Nokat va al-Oyoun: Tafsir al-Mavardi* (A. Abd al-Rahim, Ed.). Dar al-Kotob al-Almiyyah. [In Persian]
- Meybodi, A. (1992). *Kashf-al-Asrār va 'Adat-al-Abrār* (A. Hekmat, Ed.). Amirkabir. [In Persian]
- Mirakhori, Q. (2010). Preface. In *Hallaj's collection of works*. Shafiei. [In Persian]
- Mirzaei, N., & Norouzpour, L. (2018). Interpretation of Quranic verses in Tamhidat. *MythoMystic Literature Quarterly Journal*, 14(53), 97-118. https://journals.iau.ir/article_546179.html [In Persian]
- Mosharraf, M. (2003). *Semiotics of Mystical Interpretation*. Sales. [In Persian]
- Moqatel bn Soleyman. (2002). *Tafsir Moqatel bn Soleyman* (A. Mahmoud shahate, Ed.). Dar ehia al-Tourath al-Arabi. [In Persian]
- Nozhat, B. (2018). The First and Most Ancient Mystical Interpretations of Qur'anic Verses and Prophetic Sayings in Persian Literature. *Textual Criticism of Persian Literature*, 10(2), 97-118. <https://doi.org/10.22108/rpl.2017.77292> [In Persian]
- Qushayri, A. (n.d.). *Latyef al-Esharat* (E. Besyouni & H. Zaki, Ed.). Dar al-Kateb al-Arabi leltebaate va al-Nashr. [In Persian]
- Saalabi neyshabouri, A. (2001). *Kashf al-bayan* (E. Ashour, Ed.). Dar ehia al-Tourath al-Arabi. [In Persian]
- Samarghandi, N. (1992). *Tafsir al-Samarḡandi* (A. Mohammad Moavaz, A. Ahamad abd al-Mojoud & A. al-Nouti, Ed.). Dar al-Kotob al-Almiyyah. [In Persian]
- Sourabadi, A. (2002). *Tafsir Sourabadi* (A. Saeedi Sirjani, Ed.). Farhang Nashr Now. [In Persian]
- Shayestenežad, A. (2008). The Interpretation of Muqatil ibn Sulayman and Its Significance. *Quran and Hadith Studies*, 2(1), 95-123. <https://doi.org/10.30497/quran.2009.973> [In Persian]
- Tabarsi, F. (1987). *Majma al-Bayan* (H. Mohallati & F. Yazdi Tabatabayi, Ed.). Dar al-Marefat. [In Persian]
- Tostari, S. (2002). *Tafsir al-tostari* (M. Oyoun al-soud, Ed.). Dar al-Kotob al-Almiyyah. [In Persian]
- Tousi, M. (n.d.). *Al-Tebyan fi Tafsir al-Quran* (A. Tehrani, Ed.). Dar ehia al-Tourath al-Arabi. [In Persian]
- Yahaqqi, M. (2007). Interpretation in Persian Literature. In *Encycopaedia of Persian language and literature* (Directed by E. Saadat; Vol. 2; pp. 376-383). *Academy of Persian Language and Literature*. [In Persian]
- Zamakhshari, M. (1986). *al-Kashshaf an Haghaegh ghavamez al-Tanzil* (M. Hossein Ahmad, Ed.). Dar al-Kotob al-Arabi. [In Persian]